

ХРОНОТОП І ЙОГО ФУНКЦІЯ У РОЗВИТКУ СЮЖЕТУ

Предметом статті є критичне осмислення категорій художнього часу і художнього простору. Визначається їх роль у створенні сюжету. Аналізуються особливості часово-просторових відносин у документально-художній літературі (на прикладі мемуарної повісті А. Дімарова "Прожити й розповісти").

Актуальність даної розвідки обумовлюється необхідністю детального аналізу часово-просторових координат художнього твору; потребою дослідження масштабів дій і думок автора та його героїв в потоці часу і в просторі, що сприятиме глибшому розумінню світогляду письменника та усвідомленню справжньої цінності його творчості. Про важливість вивчення проблеми хронотопу свідчить ціла низка праць, що тією чи іншою мірою досліджують часопростір художнього твору (І. Єгоров, М. Лейтіс, Б. Мейлах, З. Тураєва), а також дисертації українських учених, дотичні до цієї теми (Е. Свенцицька, Л. Цибенко, Н. Москаленко, С. Скиба). На загальному тлі злету документалістики особливої актуальності набуває дослідження часово-просторового аспекту мемуарних творів. Важливим є вивчення ознак і сутності художнього часу і художнього простору в документальній прозі, а також з'ясування їх сюжетотворчої функції. Про особливе значення художнього часу для автобіографічних і біографічних творів писав у своїх роботах О. Зарицький [1:21]. Не обійшов цю тему й відомий дослідник документально-художньої прози О. Галич, наголошуючи на двох часових планах у мемуарній літературі [2: 37]. Про сюжетотворчу функцію хронотопу в документалістиці зазначає Л. Оляндер [3: 117]. Отже, саме документально-художня література становить неабиякий інтерес в плані дослідження художнього часопростору: "Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок" В. Дрозда; "Homo feriens" І. Жиленко; "Благослови, душе моя, Господа...", "Мандрівки вольні і невольні", "На маргінесі" Р. Іваничука.

Яскравим зразком мемуарної літератури є повість А. Дімарова "Прожити й розповісти", що друкувалася частинами в журналі "Березіль" (1995, 1997-1998 роки), а також вийшла окремим двотомником у видавництві "Дніпро" (1997, 1998 роки). Це повість про дімарівське покоління, про дімарівську епоху, повість про сімдесят літ. Поряд з індивідуальною долею автора вимальовується доля українського народу, портрет ХХ століття. Письменник описує різної значимості факти зі свого життя, прагне зрозуміти, чому саме так, а не інакше склалася доля його та близьких йому людей.

Визначаючи найхарактерніші риси мемуарних творів, дослідники наголошують на наявності двох часових планів, маючи на увазі подвійну точку зору письменника на події, які він описує [2:37]. "Розповіді про те, як було, свідомо зберігаючи при цьому відчуття того, як згадалося, - підкреслена умовність, в якій пишуться мемуари" [4:47]. Анатолій Дімаров у повісті "Прожити й розповісти" не раз апелює до своєї давньої свідомості: "І що найнезбаженніше для мене нинішнього, - це тогочасний Толя Дімаров..." [5:103], - такі слова перебивають голос малого Толі. Або ось: "Запитую нині, сімдесятилітній, отого себе, тридцятилітнього..." [6:75]. Автор послуговується двома вимірами подій – як воно бачилося тоді, і як бачиться сьогодні. Подібний підхід надає мемуаристу можливість діалектично оцінювати події, свідком і учасником яких він був. Крім того, допомагає зобразити ці події більш об'єктивно та об'ємно. "Говорячи про минуле, автор мемуарів практично ніколи не може перебувати у межах одного часового виміру. Будь-яка подія, кожна чергова зустріч з реальним героєм неодмінно викликає певні асоціації мемуариста. Вишиковується новий ланцюг спогадів, який вбирає в себе те, що було раніше, і те, що повинно відбутися набагато пізніше" [2:37]. Повість "Прожити й розповісти" починається спогадами про дитинство, які спочатку подаються в хронологічному порядку. Потім логіка пам'яті повертає думки мемуариста до більш давніх подій, які відбулися значно раніше описуваних (мотив втечі двох старших братів з хутора). Далі у минулий час влітається теперішній (дитяча любов до матері поєднується із синівською тугою та печаллю молодого вже автора). І не раз ще потім у спогади про минуле, влітаються роздуми із сьогоденного дня. Переплетення різних часових вимірів відбувається шляхом встановлення різноманітних асоціативних та причинно-наслідкових зв'язків. Асоціації тут пов'язані з певними предметами (дерев'яна ложка, збірка творів, дошка для прасування) або аналогічними відчуттями (любов до матері, пошана до товариша, сум і скорбота за втраченими). Таким чином категорія часу в даній повісті набуває сюжетно-композиційного значення.

В основу часової структури мемуарних творів покладено хронологічний принцип. "Цей принцип, по суті, є універсальним для літературного твору будь-якого стилю і жанру, а для мемуаристики з її установкою на достовірність він є особливою значущим" [8:174]. Проте в мемуарах, на відміну від щоденників, хронологічний принцип дещо деформується. Пам'ять мемуариста зберігає далеко не всю ретроспективну інформацію, деякі деталі стерлись, інші перемістились у часі, наклались одна на одну: "Хочу попросити вибачення у майбутнього читача цих моїх спогадів за хаотичний виклад подій, з яким він зіткнеться в подальшому: по-іншому писати я вже не зможу. Сам життєвий матеріал спонукає мене до такого викладу, і якщо я спробую піти наперекір, дотримуючись послідовності та хронології, боюсь, у мене нічого не вийде" [9: 117]. Або ось: "І знову мене заносить то на кілька років уперед, то на стільки ж років назад. Хоч убийте, нічого не можу з собою вдіяти" [7:117]. І ніби на підтвердження цього знаходимо в спогадах: "Отут у моїй пам'яті настає наче провалля" [5: 37], або: "Більше про ту дорогу не пам'ятаю нічого. Може, пізніше згадаю..." [5:38]. Інші епізоди, навпаки, залишаються в пам'яті назавжди. Частіше це або найщасливіші моменти життя, або найтрагічніші. "А потім настав ранок, що надовго вріжеться в мою пам'ять. Минуть роки і роки, багато подій забудуться, зітруться безжалісним часом, а ранок цей пригадуватиметься так ясно і чітко, наче був він сьогодні..." [9:66]. То був один з ранків Великої Вітчизняної війни, коли прокинулись від того, що сипались бомби, кричали люди, плакали перелякані діти, все тонуло в несамовитому гуркоті.

Час зображених у повісті подій охоплює тривалий період, на різних етапах якого відбуваються певні зміни. Це дає можливість автору характеризувати події з точки зору різних часових ракурсів, зіставляючи і порівнюючи різні часові шари. Наприклад, пригадуючи свій нарис про вибори до Верховної Ради 1946 року, що був написаний під впливом тогочасної ідеології, автор зізнається: *"Я, тогочасний, просто не зміг би написати той нарис по-іншому... Я щиро вірив у те, що... наш лад найсправедливіший та найгуманніший у світі, і цю мою віру не могло похитнути ніщо"* [9:126]. Далі – інший часовий вимір, який віддаляє від попереднього приблизно десятиліття. Тут автор уже замислюється над дикістю тоталітарної системи, відчуває фальш радянської ідеології. *"Не хочу твердити, що я так уже тоді й прозрів. Я лише підсвідомо відчував, що вся моя писанина якось не тичеться до того життя, яке я спостерігаю на Волині"* [6: 26]. Або ось: *"Іноді моя віра у справедливість нашого ладу таки похитувалася"* [9:126]. І нарешті, ще один часовий вимір. Оглядаючись на прожите життя, автор із сьогодення наголошує, що то була *"довга-довга, всяяна гострим камінням і колючим терням дорога"* [9:143] до прозріння, до усвідомлення значущості свого народу, своєї національної гідності. На цьому прикладі ми простежили, як відбувається еволюція поглядів письменника. Бачимо, що відтворення ретроспективної інформации являє собою багатоступінчатий процес: "це і враження того періоду, коли відбулись події, й осмислення своїх перших вражень, їх переоцінка на витках кожного часового виміру; це, нарешті, й реальний час, з позицій якого в кінцевому підсумку, осмислюються й переоцінюються події всіх часових шарів" [8:175]. Оповідач, наділений більшим досвідом, може краще оцінити події, оскільки в його перспективі висвітлюється весь ланцюг причинно-наслідкових зв'язків.

Категорія часу в повісті А. Дімарова реалізується в кількох часових вимірах, які по-різному наближені до реального часу, своєрідні за природою, способами зображення та художніми значеннями. По-перше, **конкретно-історичний (об'єктивний)** вимір часу. Він супроводжує життя родини Гарасют (а згодом Дімарових) від 20-х років ХХ століття аж до початку 90-х. Поряд із сімейною хронікою автор створює широке епічне полотно про драматичні події в історії українського народу ХХ століття. Узагалі історичний вимір часу фіксує зміну епох і поколінь, дає характеристику визначальних подій в житті суспільства. У повісті "Прожити й розповісти" історичний час виконує не тільки допоміжну функцію фону, на якому розгортаються події життя письменника, але й активно впливає на ці події. Розкуркулення заможних маєтків штовхнуло матір з двома малолітніми синами тікати з хутора світ за очі від голодної смерті. Репресії 30-х років спонукали зректися батька й поміняти метрики. Голод і нестача робочих місць зумовили переїзд до матеріної сестри в інше село, де життя ще більш менш жевріло.

По-друге, **біографічний** вимір часу. Дитинство – голодне, злиденне, напівсирітське, проте зігріте материнською ласкою і добротою рідних. Юність – що припала на хвилюючи передвоєнні і буремні воєнні роки. Зрілість – зміна вождів та маховик Системи в тоталітарному суспільстві. Старість – роки перебудови і омріяна незалежність.

По-третє, **суб'єктивний (або мемуарний)** час, що відображає особистісний часовимір автора. Тут категорія часу втрачає свої визначальні ознаки: безперервність і беззворотність. Мемуарист за власним бажанням розтягує та ущільнює час, прискорює та уповільнює його; наділяє час парадоксальною властивістю плисти в протилежному напрямі. Вдивляючись у свої дитячі літа, автор настільки сповільнює рух часу, що той, здається, майже зупиняється. Прикладом може послужити епізод з новими черевиками, що були найдорожчим батьковим подарунком. Або епізод з какао: коли Толя Дімаров уперше скоштував його в ідальні, цей напій показався хлопцеві напоєм Богів, і дарма було б шукати в той момент більш шасливу людину. Далі, змальовуючи роки юності і молодості, що випали на бурхливі та жорстокі роки Великої Вітчизняної, письменник ніби пришвидшує плин часу. "Стислість і прискорення часу, - як зазначає О. Ноткіна, - властивість усіх революцій або переломних років" [10:111].

Нарешті, **реальний** вимір часу, із якого, власне, і лунуть спогади: *"Це вже позаду, і це вже, як то кажуть історія, і мені настав час прощатися з читачем: стукнуло сімдесят літ – схаменутись не встиг"* [7:137]. Крім названих, має місце також **календарний** час (зміна пори року, буднів і свят) та **добовий** (день і ніч, ранок і вечір), а також уявлення про рух і нерухомість, про співвідношення минулого, теперішнього і майбутнього.

Категорія часу – стрижнева в художній організації тексту даної повісті. Різні часові виміри, перетинаючись, утворюють складну систему координат часу і простору, що й характеризує хронотоп дімарівської повісті. Часова фіксація невід'ємна від просторової. Час ніби переходить у простір, і в своєму злитті вони створюють своєрідний фундамент подальшої події, і сприяють, таким чином, розвитку сюжету. І хоча, за М. Бахтініним, у літературі провідним початком у хронотопі є час [11:122], проте поняття "художній простір" заслуговує на окрему увагу, бо для мемуарних творів характерна така особливість відображення художнього простору, як накладання одне на одного окремих менших художніх просторів. У повісті "Прожити й розповісти" ця особливість яскраво виражена. Письменник, охарактеризувавши, наприклад, творчу атмосферу Києва 60-х років, далі зображує ряд окремих літературних портретів (Б. Антоновичка-Давидовича, Григорія Тютюнника, В. Земляка, Ю. Збанацького, О. Коломійця). Або, подаючи свої іскрометні спогади про улюблений Ірпінь, створює низку красномовних характеристик товаришів по перу (А. Малишка, А. Іщука, О. Дяченка, П. Загребельного). Узагалі А. Дімаров зарекомендував себе "майстром літературного портрету" [2:45]. Кожна розповідь про окремого реального героя – це замкнений простір, обмежений одним і тим самим часом. Таким чином, взаємонакладаючись, не розчиняючись при цьому, кожний художній простір вносить своє неповторне доповнення в колорит епохи, яка є предметом спогадів автора. Літературні портрети окремих реальних осіб органічно вписуються в загальний контекст твору і посутньо доповнюють його зміст. Крім того, у хронотопі даної повісті перехреснюються й інші просторові категорії, а саме – географічні. Народився письменник на Полтавщині, шкільні роки його минули на Харківщині, під Вінницею служив і воював, в Луганській області розпочалася його професійна діяльність, декілька років жив з родиною на Волині, потім був Львівський період життя, а з 60-го року – Київ. Безумовно, зображення художнього простору пов'язане зі змістом твору, підпорядковане йому. Мемуарист,

охоплюючи велику часову і просторову площу, пропонує увазі читача сімдесятирічну історію політично-громадського життя та літературно-культурного процесу.

У документально-художній прозі хронотоп відіграє важливу роль у розвитку сюжету. Різні типи часово-просторових відносин, взаємодіючи між собою, становлять сюжет, в якому подія стає образом. Часопростір з'єднує весь твір у композиційно-смыслову ціле. Яскравим прикладом сюжетотворчої функції хронотопу виступає часопростір повісті "Прожити й розповісти" А. Дімарова. Проте проблема літературознавчого вивчення художнього твору шляхом аналізу особливостей і функцій художнього часопростору лишається відкритою і сьогодні. Перспективними будуть дослідження хронотопу як системотворчого чинника суб'єктивного і об'єктивного, визначення ролі часопростору в розумінні світоглядної позиції автора, з'ясування значення часово-просторових категорій у формуванні ідейно-емоційного впливу на читача.

*****

1. Зарицький О.М. Біографія та історія. – К.: Наук. думка, 1989. – 126 с.
2. Галич О.А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи: Монографія. – Луганськ: Знання, 2001. – 246 с.
3. Оляндэр Л.К. Документалістика о Великой Отечественной войне (История развития и поэтика документальной прозы). – Львов: Світ, 1990. – 143 с.
4. Шайтанов И.О. Как было и как вспомнилось: (Соврем. автобиограф. и мемуар. проза). – М.: Знание, 1981. – 64 с.
5. Дімаров А. Прожити й розповісти: Повість про сімдесят літ. Частина перша // Березіль. – 1995. - № 9-10. – С. 23-153.
6. Дімаров А. Прожити й розповісти: Повість про сімдесят літ. Частина третя // Березіль. – 1998. - № 3-4. – С. 14-152.
7. Дімаров А. Прожити й розповісти: Повість про сімдесят літ. Частина четверта // Березіль. – 1998. - № 7-8. – С. 22-139.
8. Рум'янцева О.Ю. Специфіка художнього часу в мемуарній літературі // Документалістика на зламі тисячоліть: проблеми теорії та історії. – Матеріали міжнародної наукової конференції. – Луганськ: Знання, 2001. – С. 173-177.
9. Дімаров А. Прожити й розповісти: Повість про сімдесят літ. Частина друга // Березіль. – 1997. - № 5-6. – С. 25-145.
10. Ноткина А. Автор и его время // Вопр. лит.-ры. – 2000. - № 3. – С. 107-126.
11. Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М.: Худож. лит., 1986. – 543 с.

Матеріал надійшов до редакції 16.03.2004 р.

Скаріна Е.Ю. Хронотоп и его функция в развитии сюжета.

В статье акцентируется внимание на особенностях пространственно-временных отношений. Определяется их роль в создании сюжета. Анализируются особенности пространственно-временных отношений в документально-художественной литературе (на примере мемуарной повести А. Димарова "Прожить и рассказать")

Sknarina E.Y. Chronotop and Its Function in the Development of Plot.

The paper centers on the peculiarities of time and space correlations and their role in plot generation. It analyses the peculiarities of time and space correlations in the documentary literature and fiction (base on the memoir novel "To Live and To Tell").